

ISMOIL HAQQIY BURSAVIYNING TASAVVUFIY-ISHORIY TAFSIR QILISH METODOLOGIYASI

Habibullayeva Halima Farxod qizi

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi

Islomshunoslik mutaxassisligi

1-bosqich magistranti

Ilmiy rahbar: PhD

M.M.Agzamova

Annotatsiya: *Ushbu maqola tasavvufiy tafsirlar ichida o'z o'rniga ega bo'lgan "Ruhu-l-bayon" tafsirining yozilish uslubi va muallif e'tibor qaratgan jihatlarni ochib berishga beg'ishlangan. Ismoil Haqqiy Bursaviy oyatlarni shahrhlashda aqliy, naqliy va tasavvufiy tafsir qilishni jam qilgan bo'lib, sufiy tafsirlar orasida o'ziga xos jihatni kasb etadi.*

Tayanch so'z va iboralar: *"Ruhu-l-bayon" tafsiri, balog'at, tafsir bil ma'sur, tafsir bir ray, ishoriy tafsir, balog'at, ilm al-maoniy.*

Ismoil Haqqiy Bursaviy XVII asr oxirlari, XVIII asr boshlarida faoliyat yuritgan sharq mufassir olimi bo'lib, tasavvufiy tafsirshunoslik bo'yicha nodir manba hisoblangan "Ruhu-l-bayon" tafsiri muallifidir. Bursaviy ahli sunna val jamoa olimlaridan hisoblanib, fiqhda hanafiy mazhabiga ergashgan, aqiydada esa moturudiylik ta'limotiga e'tiqod qilgan. Bursaviy bir qancha shar'iy va boshqa ilmlarni mukammal egallagan bo'lib, sarf, nahv, mantiq, bayon, fiqh, kalom, tafsir, tasavvuf, hadis va Qur'on ilmlari shular jumlasidandir. "Ruhu-l-bayon" tafsirining yozilishi davomida ushbu ilmlarni ham asarda o'z aksini topishi olimning barcha ilmlardan xabardorligida dalil bo'ladi. Uning asarlari insonning ma'naviyati yuksalishi, ruhiy kamolati, nafaqat zohiriy odobiga, balki, botiniy tarbiyasiga ham ta'siri beqiyosdir.

Ismoil Haqqiy Bursaviy Qur'oni karimni to'liq holatda, har bir suraning nomini, nozil bo'lish sababini, oyatlar sonini zikr etib tafsir qilishni boshlagan. Ba'zan suralarning umumiy ma'nosi haqida ma'lumot berib o'tgan. So'zlarning lug'aviy ma'nolarining tushuntirishga alohida e'tiborini qaratishi bilan birga, urg'u berish lozim deb hisoblagan oyatlarning e'robini ham keltirib o'tgan. Iboralar va atamalarning ma'nolarini aniqligi va to'g'riligiga diqqat qaratgan. Ismoil Haqqiy Bursaviy o'z tafsirida asosan va'z-nasihati jihatidan yondashgan bo'lib, oyatlarning nozil bo'lish sabablarini ko'p o'rinlarda keltirgan, ammo bu ma'lumotlar qaysi manbalarga mansub ekanligini zikr etilmagan, ba'zilar mavzu hadislar hisoblanadi. So'ng tasavvufiy tafsir qilishga kirishib, qissalar va rivoyatlarni keltirgan, shuningdek, isroiliyotlardan ko'plab foydalangan. Ba'zi oyatlarning boshqa oyatlar bilan o'rtasidagi bog'liqligiga ko'ra, munosabat ilmini ham yoritib o'tgan. Fiqhiy oyatlarning tafsirini hanafiy mazhabiga muvofiq sharhlab, oyatning ma'nosini ochib beruvchi ba'zi

masalalarni ham keltirib o'tgan.

Ismoil Haqqiy Bursaviy oyatlarni sharhlashda ba'logatga ham alohida e'tibor qaratgan bo'lib, oyatlarni tafsir qilishda balog'at ilmining bir juzi bo'lmish ilm al-ma'oniyyadan keng foydalangan. Abu Saudning tafsiridan ta'sirlanib, oyatlarning ma'nolarini botiniy mazmuniga ishora qilgan holatda keng yoritib bergan.

“Ruhu-l-bayon fi tafsihil Qur'an” tafsihi “at-tafsir bil-ma'sur”, “at-tafsir bir-ra'y” va “ishoriy” tafsihlarning jamlanmasi o'laroq tasnif qilingan. Ismoil Haqqiy Bursaviyning asarini tadqiq qilish mobaynida uning tafsir qilishdagi quyidagi metodlariga ahamiyat berish mumkin:

- Ismoil Haqqiy Bursaviy o'z tafsihida Qur'onning har bir oyatini sharhlab, oyatlarda kelgan so'zlarning har birini qaysi ma'noda qo'llanganini yoritib o'tadi⁸⁵;

- Oyatlar o'rtasidagi zid kelgan ma'nolarni ba'zi o'rinlarda ochiq bayon qilib, ba'zi o'rinlarda ularga ishora qilib ketgan;

- Ismoil Haqqiy Bursaviy lug'atlarga alohida e'tibor qaratib o'tgan, ammo, so'zlarning lug'atlari cho'zilib ketishi hamda, tafsihni o'z yo'nalishidan chiqib ketishidan saqlangan;

- Turli falsafiy aqidaviy firqalar, shialarning fikriga qarshi raddiyalar berib o'tgan.

Bursaviy Qur'onni Qur'on oyatlari bilan tafsir qilib boshlagan, bir oyatda kelgan so'zlarni boshqa o'rinlarda kelgan oyatlar bilan sharhlab o'tgan. Buning misolini “Fotiha” surasi 7-oyati⁸⁶ ko'rish mumkin.

غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ

“g'azabga uchragan va adashganlarning emas!” (Fotiha surasi, 7-oyat)⁸⁷

“Zalolat” to'g'ri yo'ldan qasddan, yo bilmasdan qaytgan, adashganlarga nisbatan ishlatiladi. “G'azabga uchraganlar” dan murod Alloh taoloni bilmagan johil bandalardir. Chunki, ne'matlantirilganlar ilm va amali jam bo'lganlar bo'lib, ular Alloh taoloni tanidilar va Allohga iymon keltirib, unga xolis ibodat qiladilar. Ilm berilgan, ammo amal qilmaydiganlar esa, Alloh taoloning ushbu oyati karimasi o'laroq g'azabga uchraganlar sanaladi:

وَعَصَبَ اللَّهُ عَلَيْهِ وَلَعَنَهُ

“Yana unga Alloh g'azab qilgay va la'natlagay”⁸⁸(Niso surasi, 93-oyat)

Ilmsiz johil inson adashgan, zalolatdagi inson sanaladi:

مَاذَا بَعَدَ الْحَقِّ إِلَّا الضَّلَالُ

“Haqiqatdan o'zgasi esa gumrohlikdir”⁸⁹. (Yunus surasi, 32-oyat)

Yoki, g'azabga uchraganlardan murod yahudiylar bo'lishi mumkin, Alloh taoloning ular haqidagi quyidagi oyati dalil bo'ladi:

⁸⁵ Irizal Ilyos. Manhaj ash-shayx Ismoil Haqqiy Bursaviy fi tafsihihi “Ruhu-l-bayon”. – B. 22.

⁸⁶ Ismoil Haqqiy Bursaviy. Ruhu-l-bayon. – Bayrut: Dor al-kutub al-i'lmiyya, 2018. – J. I. – B. 24.

⁸⁷ Shayx Abdulaziz Mansur. Qur'oni Karim ma'nolari tarjimasini. – Toshkent: “Toshkent islom universiteti” nashriyoti, 2001. – B. 1.

⁸⁸ O'sha manba. – B. 93.

⁸⁹ Shayx Abdulaziz Mansur. Qur'oni Karim ma'nolari tarjimasini. – Toshkent: “Toshkent islom universiteti” nashriyoti, 2001. – B. 212.

مَنْ لَعَنَهُ اللَّهُ وَعَظِبَ عَلَيْهِ

“Alloh la’natlagan va g’azab qilgan”⁹⁰. (Moida surasi, 60-oyat)

Adashganlar nasroniylar bo’lib, ular haqida shunday deyiladi:

قَدْ ضَلُّوا مِنْ قَبْلُ وَأَضَلُّوا كَثِيرًا

“Oldindan adashgan va ko’plarni adashtirgan”⁹¹. (Moida surasi, 77-oyat)

Ammo, adashganlar faqatgina nasroniylar, g’azabga uchraganlar faqat yahudiylar deb xoslash joiz emas⁹².

So’ng, oyatlarni va kalimalarni hadisi sharif bilan sharhlab, ochib bergan, bu “Kavsar” surasining 1-oyati⁹³ misolida kelgan.

إِنَّا أَعْطَيْنَاكَ الْكُؤْتَر

“(Ey Muhammad) albatta, biz sizga kavsarni ato etdik”⁹⁴.

Ushbu oyat tafsirida Bursaviy har bir kalimaning lug’aviy va arablar orasida ishlatiladigan ma’nolariga qisqa to’xtalganidan so’ng, quyidagi hadisni keltiradi.

Rosululloh (s.a.v.) dan rivoyat qilinadi: “Kavsar nima ekanligini bilasizlarmi? U Jannatdagi Robbim menga va’da qilgan bir anhordir. Unda asaldan-da shirinroq, sutdan-da oqroq, qordan-da sovuqroq, qaymoqdan-da yoqimliroq suv bor. Sohillari shaffof zumraddan, osmondagi yulduzlar sonicha idishlari kumushdandir. Undan avvalo faqirlar va muhojirlar icharlar”⁹⁵.

Qur’on oyatlari, kalimalarining ma’nolarini sharhlashda Qur’on bilan, hadis bilan tafsir qilganidan so’ng sahobalarning so’zlarini keltirgan. “Naba” surasi 23-oyati⁹⁶ tafsirida sahobalarning so’zlari bilan oyat kalimalarini ma’nosini ochib bergan.

لَابِثِينَ فِيهَا أَحْقَابًا

“(Ular) u joyda uzoq zamonlar abadul abad qoluvchilardirlar”⁹⁷.

Bursaviy bu oyat sharhida sahobalarning qavllaridan dalillar keltirib quyidachicha tafsir qiladi: “Umar (r.a.) ushbu oyatdagi “ahqob” kalimasining ma’nosiga dalolat qilib shunday deydilar: “Ahqob”dan murod bu - sakson yildir. Uning har bir kuni ming yilga teng”. Mujohid (r.a.) shunday deydi: “Ahqob bu - qirq uchta huqba bo’lib, har bir huqba yetmish xarifdir. Har bir xarif yeti yuz yil, har bir yil uch yuz oltmish kun, har bir kun dunyo kunlaridan ming yilga teng keladi. Ibn Abbos (r.a.) va Umar (r.a.) lardan ham shunday rivoyat yetib kelgan”⁹⁸.

Oyatlarni tafsir qilish asnosida sahobalarning qavllarini keltirib o’tib, so’ng

⁹⁰ O’sha manba. – B. 118.

⁹¹ O’sha manba. – B. 121.

⁹² Ismoil Haqqiy Bursaviy. Ruhu-l-bayon. – Bayrut: Dor al-kutub al-i’lmiyya, 2018. – J. I. – B. 27.

⁹³ O’sha manba. – J. X. – B. 539.

⁹⁴ Shayx Abdulaziz Mansur. Qur’oni Karim ma’nolari tarjimasini. – Toshkent: “Toshkent islom universiteti” nashriyoti, 2001. – B. 602.

⁹⁵ Ismoil Haqqiy Bursaviy. Ruhu-l-bayon. – Bayrut: Dor al-kutub al-i’lmiyya, 2018. – J. X. – B. 539.

⁹⁶ O’sha manba. – J. X. – B. 306.

⁹⁷ Shayx Abdulaziz Mansur. Qur’oni Karim ma’nolari tarjimasini. – Toshkent: “Toshkent islom universiteti” nashriyoti, 2001. – B. 582.

⁹⁸ Ismoil Haqqiy Bursaviy. Ruhu-l-bayon. – Bayrut: Dor al-kutub al-i’lmiyya, 2018. – J. X. – B. 306.

tobeinlardan yetib kelgan qissalar va ularning soʻzlarini oyatdagi soʻzlarni yoritishda keltirgan. Bunga “Oli Imron” surasi 48-oyatini⁹⁹ namuna sifatida keltirish mumkin.

وَيُعَلِّمُهُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَالنُّورَ وَالْإِنجِيلَ

“Unga (Isoga Alloh) yozishni, (ilm-u) hikmatni, Tavrot va Injilni ta’lim beradi”¹⁰⁰.

Rivoyat qilinadiki, Iso (a.s.) onasining qornidaligida Tavrotni hizf qildi. Hazrati Maryam qornidagi bolasini eshitib turar, Iso onasiga Tavrotni oʻrgatar edi. Soʻng u shahidlik olami bilan sharaflangandan keyin, Alloh taolo unga dunyodan zohidlik (behojatlik) ato qildi. Iso jundan kiyim kiyar, qora toshdan (boʻlgan narsani) boshiga kiyar, oydan nur olar edi. Uning bir qadahi boʻlib, undan suv ichar va tahorat olar edi. Iso bir kishini qoʻli bilan suv ichayotganini koʻrib oʻziga oʻzi dedi: “ Ey, Iso. Bu kishi sendan koʻra zohidroq ekan dedi va qadahini otib yuborib sindirdi”¹⁰¹. Ushbu rivoyat orqali Bursaviy tobeinlardan yetib kelgan qissalarga ham alohida eʼtibor bergani maʼlum boʻladi.

Bursaviyning “at-tafsir bir-ra’y” usulida tafsir qilishiga toʻxtalib oʻtilsa, quyidagi xususiyatlar yaqqol koʻzga tashlanadi:

Islomdan oldingi ummatlarning qissalarni koʻplab keltirgan boʻlib, aksariyat holatlarda bu rivoyatlar isroiliyyotlar ekanligini aytib oʻtilmagan. Bunga “Baqara” surasining 36-oyati, “Qof” surasi 1-oyati, “Baqara” surasi 248-oyati tafsiri misolida koʻrish mumkin¹⁰².

Aqiydaviy masalalarda mutaaxxir ulamolar Alloh taoloning ism-sifatlarini ta’vil qilganiga asoslanib keltirgan. “Toha” surasi 5-oyati¹⁰³ hamda, “Qamar” surasi 14-oyatlari talqinida kuzatish mumkin¹⁰⁴.

Nubuvvat masaʼlalarini isbotlagan, paygʻambarlarning katta-yu kichik gunohlardan pokligini himoya qilishga harakat qilgan, “Haj” surasi 52-oyati¹⁰⁵, “Toha” surasi 121-oyati¹⁰⁶.

Paygʻambarlar olib kelgan nasslarga tegishli boʻlgan masalalarga yoʻl topgan, “Sajda” surasi 11-oyati¹⁰⁷, “Nahl” surasi 32-oyati¹⁰⁸, “A’rof” surasi 9-oyati¹⁰⁹.

Fiqhiy masalalarni yoritishda hanafiy mazhabi bilan cheklangan, shuningdek, qolgan uch mazhabning fikrlarini ham qisqacha koʻrsatib oʻtgan, “Baqara” surasi 3-oyati¹¹⁰, “Niso” surasi 6-oyati¹¹¹.

Bursaviy Qurʻon ilmlariga tegishli tadqiqotlarni, xossatan, makkiy va madaniy oyatlar tahlili “Moida” surasi 3-oyati,¹¹² sababi nuzul ilmi “A’rof” surasi 43-oyati¹¹³, qiroatlar

⁹⁹ Oʻsha manba. – J. II. – B. 38.

¹⁰⁰ Shayx Abdulaziz Mansur. Qurʻoni Karim maʼnolari tarjimasi. – Toshkent: “Toshkent islom universiteti” nashriyoti, 2001. – B. 56.

¹⁰¹ Ismoil Haqqiy Bursaviy. Ruhul-bayon. – Bayrut: Dor al-kutub al-ilmiiyya, 2018. – J. II. – B. 38.

¹⁰² Ismoil Haqqiy Bursaviy. Ruhul-bayon. – Bayrut: Dor al-kutub al-ilmiiyya, 2018. – J. I. – B. 111.

¹⁰³ Oʻsha manba. – J. V. – B. 431.

¹⁰⁴ Oʻsha manba. – J. IX. – B. 321-322.

¹⁰⁵ Oʻsha manba. – J. VI. – B. 48-49.

¹⁰⁶ Oʻsha manba. – J. V. – B. 520-521.

¹⁰⁷ Oʻsha manba.. – J. VII. – B. 313.

¹⁰⁸ Oʻsha manba. – J. V. – B. 36-37.

¹⁰⁹ Oʻsha manba.– J. III. – B. 177.

¹¹⁰ Oʻsha manba. – J. I. – B. 35.

¹¹¹ Oʻsha manba. – J. II. – B. 203.

¹¹² Oʻsha manba.– J. II. – B. 471.

“Yusuf” surasi 18-oyati¹¹⁴, nosix va mansux “Nur” surasi 2-oyati¹¹⁵, oyatlardagi mubham soʻzlarni “Kahf” surasi 22-oyatlari yoritib oʻtgan¹¹⁶.

“Ruhu-l-bayon” tafsirining oʻziga xos xususiyatlari sifatida quyidagi holatlarni sanash mumkin boʻladi. Maʼlumotlarning manbalari va ularning isboti koʻp oʻrinlarda koʻrsatib oʻtilgan, shuningdek, atamalar va iboralar faqat zarur boʻlgandagina oʻzgartirilgan. Manba sifatida, asosan, ilm maydonida mashhur va maʼlum boʻlgan kitoblardan foydalanilgan. Koʻplab manbalardan foydalanilganiga qaramasdan, oyatlarning sharhi choʻzib yuborilmagan, muallif eng kuchli deb bilgan qavl keltirib oʻtgan. “Ruhu-l-bayon” tafsirida vaʼz-nasihah, targʻib va tarhib, hamda, oyatlarning hukmlari, qurʼoniy qissalar bilan sharhlashga katta eʼtibor qaratilgan boʻlib, bu xususiyati bilan tasavvufiy tafsirshunoslik yoʻnalishiga munosib keladi. Qoʻshimcha ravishda, balogʻat ilmi tarafidan eʼtibor bilan yondalishgan.

“Bilginki, havoyi nafs ahli bir necha turlidir. Moʻtazila va shiyʼalar ularning qiblasini boʻlmish ikki toifasidir. Chunki, ular Qurʼon va sunnatni taʼvil qilishda havoyi nafslariga ergashib, ahli sunna va-l-jamoaga xilof qilishadi. Insonlarni xuddi kofirlar va mushriklar adashtirgani kabi toʻgʻri yoʻldan ozdiradilar. Ammo, oyati karimalardan ishoriy maʼnolarni shariatga mos holatda olish havoyi nafsga ergashish hisoblanmaydi, balki bu sof ilm-u irfondir”¹¹⁷. Bursaviyning ushbu soʻzini mulozaha qilish, “Ruhu-l-bayon” tafsirini tadqiq qilish orqali, olimning tafsir qilishga ehtiyotkorlik bilan yondashgani maʼlum boʻladi.

Ismoil Haqqiy Bursaviyning oʻziga xos yondashgan uslubi tufayli uning “Ruhu-l-bayon” tafsiri boshqa tasavvufiy tafsirlardan farq qiladi. Hmada, bu asarning nihoyasiga yetgani, Qurʼoni karimning barcha oyatlarini qamrob olgani bu asarning tasavvufiy tafsirshunoslik sohasida durdina asarlar qatoriga kiritadi.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR:

1. Abdulaziz Mansur. Qurʼoni Karim maʼnolari tarjimasini. – Toshkent: Toshkent islom universiteti, 2001. – 616 b.
2. Ismoil Haqqiy Bursaviy. Ruhu-l-bayon. – Bayrut: Dor al-kutub al-ilmiyya, 2003. – J. II. – 480 b.
3. Ismoil Haqqiy Bursaviy. Ruhu-l-bayon. – Bayrut: Dor al-kutub al-ilmiyya, 2003. – J. III. – 586 b.
4. Ismoil Haqqiy Bursaviy. Ruhu-l-bayon. – Bayrut: Dor al-kutub al-ilmiyya, 2003. – J. IV. – 528 b.

¹¹³ Oʻsha manba. – J. III. – B. 207.

¹¹⁴ Oʻsha manba. – J. IV. – B. 226.

¹¹⁵ Oʻsha manba. – J. VI. – B. 114.

¹¹⁶ Oʻsha manba. – J. V. – B. 233.

¹¹⁷ Ismoil Haqqiy Bursaviy. Ruhu-l-bayon. – Bayrut: Dor al-kutub al-ilmiyya, 2018. – J. III. – B. 120.

5. Ismoil Haqqiy Bursaviy. Ruhul-bayon. – Bayrut: Dor al-kutub al-ilmiyya, 2003.
– J. V. – 544 b.
6. Ismoil Haqqiy Bursaviy. Ruhul-bayon. – Bayrut: Dor al-kutub al-ilmiyya, 2003.
– J. VI. – 536 b.
7. Ismoil Haqqiy Bursaviy. Ruhul-bayon. – Bayrut: Dor al-kutub al-ilmiyya, 2003.
– J. VII. – 503 b.
8. Ismoil Haqqiy Bursaviy. Ruhul-bayon. – Bayrut: Dor al-kutub al-ilmiyya, 2003.
– J. IX. – 542 b.
9. Irizal Ilyos. Manhaj ash-shayx Ismoil Haqqiy Bursaviy fi tafsirih “Ruhul-bayon”.